

Мухаббатхон Миртохировна АГЗАМОВА,
Ўзбекитсон халқаро ислом академияси
Исломишунослик ва ислом
цивилизациясини ўрганиш ICESCO
кафедраси катта ўқитувчиси
m.agzamova@iiia.uz

ТАРИХИЙ АСАРЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

ВЗГЛЯДЫ НА СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

VIEWS ON THE COMPARATIVE ANALYSIS OF HISTORICAL WORKS

Анотация: Мақолада ўрта асрда яшаб ижод этган муаррих Ибн Жарир ат-Табарийнинг “Тарих ар-русул вал мулук” асарининг ўзига хос жиҳатлари ва шарқшунос-исломишунос олимларнинг асар борасидаги эътирофлари, асарнинг тарих илми ривожига тутган роли ва бугунги кундадаги аҳамияти, муаррихнинг ўзига хос услуби ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: ат-Табарий, ислом тарихи, анбиё, муаррих, манба, мухтасар, муфассал, муаллиф, тасниф, набий, аллома, таъвил, суннат.

Аннотация: В статье раскрываются особенности произведения средневекового историка Ибн Джарира ат-Табари «Тарих ар-русул вал-мулук». Кроме того, приведены высокие оценки ученых востоковедов роли произведения «Тарих ар-русул вал-мулук» в развитии исторической науки, его значение в области историографии сегодня, своеобразный стиль историка.

Ключевые слова: ат-Табари, исламская история, пророки, историки, источник, содержание, расянения, автор, классификация, пророк, ученый, толкование, сунна.

Abstract: The article provides information about the peculiarities, role in the development

of historical science, importance in the historiographical field of the work of the famous medieval historian Ibn Jarir at-Tabari “Tarikh ar-rusul val muluk”, recognized by orientalists and the unique style of the historian.

Keywords: at-Tabari, Islamic history, prophet, historian, source, mukhtasar, mufassal, author, tasnif, nabi, scholar, ta’vil, sunnah.

Тарих ва тафсир илми ривожига катта ҳисса қўшган аллома Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий қаламига мансуб бўлган “Тарих ар-русул вал мулук” асар “Тарихи Табарий” номи билан шуҳрат қозонган. Бу асарида энг қадимги тарихга оид маълумотлар, шунингдек, Эрон подшоҳлари, Рим ва Византия императорлари, халифалик ҳудудидаги юртлар хусусан, Хуросон ва Мовароуннахрнинг 915 йилгача бўлган тарихи ўз ифодасини топган [1:755].

Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулук” асари пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи, ҳаёт йўллари ва тарихий жараёнлар батафсил баёни келтирилган қадимий манба ҳисобланиб, аҳли китоблардан турли ривоятлар, қадимги ҳукмдорлар, Сосоний подшоҳлар, Уммавий ва Аббосий халифалар ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган [4:66]. Асарда Туркистон халқларининг араб босқинчиларига қарши курашларда Бухоро, Самарқанд ва Фарғонадаги урушлар, Муқанна, Рофе ибн Лайс, Абу Муслим ҳаракатлари ва бошқа тарихий жараёнлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

Ҳижрий III асргача ўша давр воқеаларини ўзида акс этган, манбалар жуда озчиликини ташкил қилиб, улар ичида Ибн Жарир ат-Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулук” асари муҳим аҳамият касб этади. Ибн Жарир ат-Табарийдан аввалги тарихчилар асарлари бизгача тўлиқ етиб келмаган бўлиб, ундан кейинги давр тарихнавислар Ибн Жарир Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулук” асарига таянган ҳолда ўз асарларини тасниф этганлар. Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулук” асари ўша давр асосий воқеалар баёни келтирилган тарихий асар балки ўша давр ҳақида бугунги кунга қадар етиб келган, инсоният тарихи дастлабки давридан ҳижрий III асргача қимматли маълумотлар киритилган қадимий манба ҳам ҳисобланади.

Китобнинг муқаддима қисмида Аллоҳ таоло барча мавжудотларнинг яратувчиси эканлиги, одам ва иблис қиссаси баён қилинган. Ундан сўнг набий ва расулларнинг қиссалари ва улар даврларидаги воқеалар сосонийлар давридаги форс подшоҳлиги тарихи ва унинг араб давлатлари билан алоқалари, Муҳаммад (С.А.В.) нинг пайғамбар бўлишлари ва уларнинг сиратлари, хулофои рошидин-чорёрлар даври, уммавийлар давридаги тарихий воқеалар, Аббосийларнинг ҳижрий 302 йилгача бўлган тарихий воқеалар баёни батафсил келтирилган[2:925].

Абу Райҳон Берунийнинг “Осарул-бокия” асари, Абу Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мискавайҳнинг “Китоб тажориб ул-улум” асари, Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Асирнинг “Ал-камил фит-тарих” асари, Алишер Навоийнинг “Тарихул-анбиё вал-хукамо” асари каби тарихий манбалар “Тарих ар-русул вал-мулук” асарида бирламчи манба сифатида истеъфода қилганлар. Мисол учун Алишер Навоий “Тарихи мулуки аҷам” асарида пешдодий подшоҳларидан Хушанг хунараманд, одил ва олим подшоҳ эканлиги, унинг ҳикмат илмида “Жовиди хирад” номли китобни тасниф қилгани, ёғочдан тахта кесиб, уйларга эшик ясагани, конлар чиқаргани, ариқлар қаздириб, ободончилик қилгани ҳақида ёзади ва бу маълумотларни Ибн Жарир ат-Табарийдан олганлигини айтади. Шунингдек, Заҳҳокнинг золимлиги ва унинг жазоланиши воқеасини баён қилишда ҳам Ибн Жарир ат-Табарийдан маълумотларидан фойдалангани ҳақида келтиради[2:924].

Асарда муаллиф турли манбалардан фойдаланган бўлиб, унда дунёнинг яратилишидан тортиб то 915 йилга қадар содир бўлган тарихий воқеалар жой бўлиб, муаллиф асарини 914 йил Сомонийларнинг тожик-форс империяси даврида ёзиб тугатган.

“Тарихи ар-русул вал-мулук” мусулмон мамлакатлари, шунингдек Мовароуннаҳрнинг VIII-IX аср тарихи бўйича асосий ва энг мўътабар манбалардан бири бўлиб, тарих илмининг кейинги тараққиётига катта таъсир ўтказган. Табарий асарининг форсий таҳрири ҳам бор бўлиб[11:389], у Сомоний Абу Солих

Мансур ибн Нухнинг (961-976 й.) вазири, атоқли илм-фан ҳомийси ал- Балъамий (ваф. 974 й.) томонидан 963 йили ёзилган[6:504]. Ушбу асар “Таварихи Табарийи форсий” (“Табарийнинг форсий тилидаги ҳикоялари”) деб номланади.

Ўрта асрларда “Тарихи Табарий” бутун Ўрта Шарқда ва ҳаттоки, Хиндистонда умумий тарихга оид энг машҳур асарлардан бири бўлган бўлиб, бу нафақат шарқ тилларига, хусусан, француз, инглиз, араб, турк, урду ва бошқа тилларга таржима қилинган. Бу таржималар ичида таниқли рус ва хорижий шарқшунос олимлар Х.Д.Френ [17:4.], Б.А.Дорн [14:260], Г.Зотанбер [18:32.], В.Р.Розен [16:190], В.В.Бартольд [15:63.], Г.Эте [10:355] ва Е.Э.Бертельс [9:19] Тарихи Табарийнинг форсий таржимасига эътибор қаратиб, тадқиқот доирасига киритганликларини кузатишимиз мумкин.

Сомонийлар даврида турли соҳаларга тегишли кўплаб манбаларни илмий асарда ҳам учратишимиз мумкин. Бунга мисол тариқасида В.В.Бартольд куйидаги фикрларни келтирамир, “Биз тўплаган Туркистоннинг сомонийлар даврига оид маълумотларимиз нафақат бугунги кун учун балки, келгуси даврлар учун ҳам мукамал бўлиб қолади”[7:11].

Абул Фазл Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ ал-Балъамий Хуросон амири Исмоил ибн Аҳмаднинг вазири эдилар. Абул Фазл ал-Балъамий ўз замоналарининг оқил, доно, олим кишиси ва буюк давлат арбоби эдилар. Абу Али Муҳаммад Балъамий ҳам тахминан 20 йилгача (Х асрнинг иккинчи ярми) Самонийлар давлатининг вазири лавозимида эканлигида илм-фан ривожига ва мамлакатнинг маданий тараққиётида сезиларли из қолдирган[12:971]. Шуниси диққатга сазоворки, бу қимматли китобнинг кўп бобларини қайта ишлаб тўлдирган. Унинг мана шу иши ҳам унга шуҳрат келтирган. Зеро, “Тарихи Табарий” кейинги асрларда ҳам кўп подшоҳларнинг сеvimли китоби бўлиб қолган эди. Бу ҳақда тарихга қизиққан ўқувчиларимиз учун алоҳида таъкидлаб ёзаётганимиз сабаби — “Тарихи Табарий” китоби қадимги даврлардан то муаллиф замонасигача (Х аср) бутун Шарқда ва Ғарбнинг бир қатор ўлкаларида бўлиб ўтган муҳим тарихий воқеалар ҳақида батафсил ва ишончли маълумотлар беради. Ўрта асрларда,

ундан кейин ҳам бутун Шарқ мамлакатларида бу асар ғоят машҳур бўлган, тарихнависликда намуна ҳисобланган ва қўлёзма нусхаларда кенг тарқалган эди. Унинг давлат вазири томонидан форс тилига қилинган таржимаси Мовароуннаҳр подшоҳлари учун энг кўп фойдаланиладиган китоб ҳисобланган. Улуғ Соҳибқирон Амир Темури ҳам уни севиб ўқир ва ўқитиб эшитар эди. Алишер Навоий деярли барча тарихий маълумотларни “Тарихи Табарий” китобидан олган дейиш мумкин. Шунингдек, кейинги темурийзодалар, жумладан, Умар Шайх Мирзо, Бобур Мирзо ва бошқа шахзодалар кутубхоналарида ҳам сақланган. Ҳатто Бухоро амирлари, Хива, Қўқон хонлари ҳам ундан фойдаланганлар.

Бу асар шохлар ва сулолалар тарихи, исломдан аввалги Муҳаммад с.а.в. башоратига қадар бўлган давр, шунингдек исломнинг дастлабки тарихига оид маълумотлар билан бирга Сосонийлар форслари ва Эроннинг афсонавий тарихи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд бўлиб, ўша давр тарихий асарларни ёзишдаги анъанавий услуб, яъни Аллоҳни ҳамд ва тамҳид, пайғамбарга наът билан бошланган.

Муаллиф асарнинг кириш қисмида “Ушбу асарда биз дунё тарихини, астрономлар ҳақида айтилган ва зардуштийлар, христианлар ва яҳудийлар ҳақида айтилганларни ҳаммасини қайта ёзамиз”, деб айтади.

Вазир Балъамий асарни таржима қилар экан, айрим боблар ҳақида “Табарий бу ҳақда айтмаган, лекин биз бунини келтирдик”, деб таъкидлаб ўтади. Таржиманинг қўшимчалари кўпроқ Мовароуннаҳр тарихига бағишланган.

Балъамий таҳрири шунчаки оддий таржима бўлиб қолмай, балки асарнинг қайта ишланган ва айрим ҳолларда янги далиллар билан бойитилганидир. Унда, биринчидан, қисқартирилган таҳририда учрамайдиган маълумотлар мавжуд бўлиб, уларни Балъамий Табарий асарининг тўла нусхасидан олган. Иккинчидан, Балъамий таҳрири бошқа манбалар асосида янги маълумотлар билан тўлдирилган.

“Тарих Балъамий” форсий тилдаги қадимий насрий китоблардан бири бўлиб, китобнинг ёзилиш услуби жуда содда ва нотаниш ёки

шеърый сўзларни ўз ичига олмайди. Жумлалар ҳам қисқа, муаллиф иложи борица содда услубда ёзишга ҳаракат қилган. Балъамий асарнинг кириш қисмида араб тилидаги Табарийнинг асл матндан фарқли равишда хронологик кетма-кетликка риоя қилмаган ҳолатда маълумотларни келтирганлиги ҳақидаги маълумотларни келтиради[5:52].

Балъамий араб шеърятини саралаш тамойилига катта эътибор беради. Табарий кўпинча араб шоирларидан намуналар келтириб ўтган бўлиб, Балъамий таржима жараёнида форс тилида сўзлашувчи халқлар билан бевосита ва билвосита боғлиқ бўлган халқларнинг шеърый намуналаридан фойдаланади. Балъамий ўз асарида 60 га яқин байт ва шеърый парчаларни қўшган. Балъамий томонидан яна бир қатор қўшимчалар киритилган бўлиб, соҳа мутахассислари томонидан эътироф этиб ўтилган[3:418].

У Табарийга хос бўлган пайғамбарлар ва подшоҳлар ҳақидаги маълумотларни келтиришда, тарихий маълумотлар баёнидаги иснодлар занжирини тушириб, мухтасар ҳолатда баён қилишга ҳаракат қилади. Балъамий таржимаси асл Табарий тарихидан ўзига хос фарқли жиҳатларидан бири, унда форс тарихига оид кўплаб тарихий маълумотлар қўшилган бўлиб, кенг оммага тарқалишига таъсир қилган омиллардан ҳисобланади. Балъамий таржима қилган аслият бизгача тўлиқ ҳолатда етиб келмай, турли таржима ва китоблар баъзи бўлимлари сақланиб келган. Таржима турк, француз ва ҳатто араб тилларига таржима қилинган. Хусусан, маълум бир қисмлари ғарб тадқиқотчилари Б.А.Дорн томонидан немис тилига, Г.Зотанбер томонидан француз тилига таржима қилинган.

Балъамий томонидан Сосоний (224-615 йил) солномаси “Хвадай намак”нинг баъзи намуналари олиб ташланган бўлиб, баъзи ҳолларда Табарий мухтасар бериб ўтган маълумотлар “Хвадай намак”нинг баъзи парчалари билан муфассал баён қилинган. Шунингдек, Табарий Баҳром Чубиннинг туркларга қарши ҳарбий кураши учун ажратилган Эрон қўшинлари қўмондони этиб тайинланиши ҳақида маълумотларни қисқа гапириб, Баҳромнинг мансаби ва унинг

қўшинлар сони ҳақидаги маълумотлар билан чегараланади. Балъамий эса, унга қўшимча равишда қўмондон сайланган ҳарбий кенгаш ҳақида батафсил бир қанча маълумотларни ҳам келтириб ўтади[13:35].

Асарни таржима қилишнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий интеллектуал шарт-шароитлари, шунингдек, таржимоннинг ўзига хослиги, мустақиллиги, асарнинг тарихий ва адабий аҳамияти жиҳатидан ўзига хос ўринга эга. Ушбу масалаларни ўрганиш адабиётда исломдан аввалги урф-одатлар, форсий тилнинг шаклланиши ва ривожланиши моҳиятини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. “Тарихи Балъамий” асари илмий адабиётларда дарий тилидан фойдаланган дастлабки асарлардан ҳисобланади[8:110].

Ушбу китобнинг турли хил қўлёзмалари бугунги кунда дунё фондларида сақланиб келмоқда, хусусан, асарнинг энг қадимий қўлёзмаси XIV асрга тааллуқли нусха ҳисобланади. Британия музейининг Бодлеан кутубхонаси, Шарқшунослик институтининг Ленинград қўлёзмалар фонди ва М.Е.Салтыкова-Шедрина номидаги давлат жамоат кутубхонасида ўнга яқин нусхалар мавжуд[13:34].

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Жарир ат-Тарийнинг “Тарих ар-русул вал мулук” асарининг форсий таржимаси бўлган, “Таварихи Табарийи форсий” асари тарихий ва географик жиҳатдан X асрга оид Араб ва Эрон тарихи ҳақида, хусусан Қадимги Шарқ минтақаларининг географик таснифи ва тарихий воқеаларни ўзига хос жиҳатларини ёритиб берувчи форсий тилдаги қадимий асар ҳисобланади. “Тарих ар-русул вал мулук” асарининг бошқа тиллардаги таржимаси форсий таржимаси бўлган “Тарихи Балъамий”дек шуҳрат қозонмаган.

“Тарихи Балъамий” асари тарихий жараёнларни ўрганишда қимматли маълумотларни тақдим этади. Эрон этник гуруҳларнинг бошқа халқлар билан алоқаси, этник гуруҳлар тарихини таснифланиш тарихий жараёнлари хусусида қимматли маълумотлар тақдим этади. Ушбу тарихий асар Эрон халқининг келиб чиқиши, ушбу халқларни ҳудуди чегаралари, уларнинг

тиллари, Эрон шаҳарлари ва қишлоқларининг урф-одатлари ва маданий анъаналари ва бошқа бир қатор масалалар баёни келтирилган асар ҳисобланади.

Балъамий Табарийнинг “Тарих ар-русул вал мулук” асарини барча материаллари ва маълумотларини илмий таҳлил ва тадқиқотга жалб этган муаррих ҳисобланади. Балъамий “Тарих ар-русул вал-мулук” асари ва бошқа тарихий асарларга асосланган ҳолда у форс тилида “Тарих ар-русул вал-мулук” асарини янги талқинини яратганлигини айнан, Баҳром Чубин ҳикоясида ҳамда Эронни босиб олиш билан боғлиқ бобларда “Тарих ар-русул вал-мулук” асарида кенгроқ маълумотлардан истеъфода этганлигини кўришимиз мумкин.

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулук” асари турли манбалардан таркиб топган улкан терма асарни ташкил қилади. Биз учун мазкур асар тарихий маълумотларнинг қўплиги билан ноёб ҳисобланиб, ундаги манбалар у ёки бу воқеанинг келиб чиқиши тарихини аниқлаш ва унинг ҳақиқатига нечоғли яқин эканлигини билиш имконини бериши билан аҳамиятлидир.

“Тарих ар-русул вал-мулук” асаридаги хронологик маълумотларни тадқиқ қилиш IX-X аср асрлардаги тарихнавислик тарақиёти даражаси ҳақида тасаввур қилиш имконини беради. Бу китоб илк ўрта асрларда яратилган энг қадимий даврдан бошлаб, муаллиф яшаган давргача бўлган тарихий жараёнларни баён этган, бугунги кунимизга қадар етиб келган энг қадимий тарихий асардир. Асар муаллифи IX-X асрлар бўсағасида араб халифалигининг пойтахти Бағдодда – ўша даврдаги маданий ва илмий ҳаётнинг марказида яшаб ижод қилган. Асардаги маълумотларни ҳар томонлама тадқиқ қилиш бугунги кундаги тарихнавислик муаммоларини ҳал қилишда, жумладан фактларни тўғрилигини исботлаш, манбалардаги турли воқеаларни келтириш тартибини кўрсатишда муҳим аҳамият касб этади. Табарийнинг “Тарих” китоби ислом тарихи ва қадимги тарихга оид маълумотларни ўзида жамлаган ишончли манбадир. Бу китобни ўрганиш орқали биз инсоният тарихига оид тарихий воқеалар билан танишиш имконига эга бўламиз.

АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

1. Agzamova Muhabbat Mirtoxirovna (2020) About copies, translations and editions of the work *Tarikh ar-rusul val-muluk*. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal* 10 (4), p. 755. 10.5958/2249-7137.2020.00136.6
2. Agzamova Muhabbat Mirtoxirovna (2020) The scientific legacy of Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir ibn Yazid Ibnkathir ibn Ghalib at-Tabari and the importance of *Tarikh ar-rusul val-muluk*. *Journal of Critical Reviews*, 7 (5), 923-925. doi:10.31838/jcr.07.05.189
3. Agzamova Muhabbat Mirtoxirovna (2020) About the persian translation of "Tarikh ar-rusul val muluk" *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal* 10 (6), 416-419. 10.5958/2249-7137.2020.00634.5
4. Abdumajid Madraimov, Gavhar Fuzailova. *Manbashunoslik*: -T.: FAN. 2007.
5. Болдырев А.Н., Грязневич П.А.. Арабский текст предисловия и его перевод см. в статье: о двух редакциях "Тарихи Табари" Балъами. *Сов. Востоковедение*. 1957. №3.
6. Бартольд В.В. Балъами//Бартольд В.В. Сочинения. -М.: 1964. Т.II, Ч.2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии.
7. Бартольд В.В. История туркестана. – Т.: 1922.
8. Бертельс Е.Э. История персидской-таджикской литература//Изб. Труды. -М.: 1960.
9. Бертельс Е. Э.. Роман об александре и его главные версии на востоке. -М.: 1948.
10. Ethe H.. *Neupersische litteratur. «grundriss der iranischen philoloque»*, Bd. II. Strassburg, 1896-1904.
11. История человечества. VII-XVI века. Под редакцией М.А.Ал-Бахита, Л.Базена и С.М.Сиссоко. Т IV.ЮНЕСКО. Издательской Дом – Магистр-пресс. –М.: 2003.
12. Khaleghi-Motlagh Dj. *Amirak bal'ami// Encyclopaedia iranica*. V. I.Fasc. 9.New York, 1989.
13. Колесников А.И. Палестинский сборник. иран в начале VII века. источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления. Издательство НАУКА Ленинградское отделение. Ленинград. 1970.
14. Dorn B.. *Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la bibliotheque imperiale publique de st. Petersbourg*. St.-Petersbourg, 1852.
15. Бартольд В. В.. Иран. Исторический обзор. –Т.: 1926.
16. Розен В. Р.. К вопросу об арабских переводах «Худай-намэ». «Восточные заметки», Спб., 1895.
17. Frahn Ch.. *Fur die herausgabe der annalen des Tabary aus dem berliner codex*, «st. Petersburgische zeitung», 1827, Beliage zu № 5; «Die bibliothek aus der scheich-sefi-moschee zu ardebil», «St. Petersburgische Zeitung», 1829.
18. «Chronique de abou-Djafar-Mohammed-ben Djarir-ben-Yezid Tabari, traduite sur la version persane d'abou-'Ali-Mohammed Bel'ami par h. Zotenberg» (в дальнейшем – «Chronique de Tabari...»), t. I-IV. Paris. 1867-1874.